
KISS LÁSZLÓ

CSAPLOVICS JÁNOS 1822-ES „ETHNOGRAPHIAI ÉRTEKEZÉS”-E MAI SZEMMEL I.

(Az értekezés tudománytörténeti megítélése, irodalmi és forrásai)

A reformkori tudományos életnek kevés olyan jelentős képviselője van, akinek az életművét annyira eltérően és változóan értékelték volna, mint Csaplovics Jánosét. Ismereteink szerint életéről és munkásságáról – néhány néprajz- és statisztikatörténeti munkától, valamint életrajzi szócikktől eltekintve¹ – Magyarországon még nem készült önálló, átfogó biográfia, monográfia, de még alaposabb kritikai elemzés sem. Ez a hiányérzet az „Ethnographiai Értekezés Magyar Országról” című magyar nyelvű tanulmányára is igaz, amely 3 év híján kétszáz éve, 1822-ben jelent meg folytatásokban a Tudományos Gyűjtemény című folyóirat 6. évfolyamában.² Paládi-Kovács Attila és Kósa László igen sokat tettek annak érdekében, hogy a néprajztudomány tudománytörténeti szemszögéből mutassák be, értékeljék és bírálják Csaplovicsot, valamint tudományos értekezését és egyéb munkáit. Munkásságuk úttörő jellegét és érdekeit elismerve is tény viszont, hogy – ismételjük még egyszer – magáról az „Ethnographiai Értekezés”-ről vagy annak „Ethnographiai Apróságok” betoldásairól sem született még sem etnográfiai, sem olyan történeti vagy nemzetelméleti elemzés, amely célirányosan Csaplovicsnak a magyarok és az országban

-
- 1 Lásd például: Szinnyei József Csaplovics János (jeszenovai) szócikke. In: *Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái.* (Magyar Elektronikus Könyvtár) <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> (2019. jan. 28.); Magyar néprajzi lexikon. 1 kötet. Főszerk. Ortutay Gyula. Bp. 1977.; Csaplovics János szócikk. In: *Portrék a magyar statisztika és népegytudomány történetéből. Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig.* Főszerk. Rózsa Dávid. KSH Könyvtár, Bp. 2014. 144–145.; A vele foglalkozó előadások, könyvek közül *Bartucz Lajos: A magyar nemzetismeretről* (eredetileg: 1936). *Hungarológiai ismerettár* 5. (1990) 35–45. http://epa.oszk.hu/02400/02425/00003/pdf/EPA02425_HungarologiaiIsmerettar_1990_5_035-045.pdf (2019. jan. 27.); „Magyarország Európa kitsinyben”. In: *Kósa László: A magyar néprajz tudománytörténete.* Bp. 2001. (Digitális tankönyvtár) <https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-neprajz/adatok.html> (2019. jún. 14.); *Paládi-Kovács Attila: Csaplovics János és a magyar etnográfia.* In: *Uő: Magyar népméret a 19. században. Előfutárok és klasszikusok.* Bp. 2016. 114–128. (Ez az írása eredetileg a Hála József által 1990-ben szerkesztett „Csaplovics János: Ethnographiai Értekezés Magyar Országról” című reprint kiadás utószava volt. A reprint az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának gondozásában jelent meg. A 2016-os tanulmánykötet nem tünteti fel Paládi-Kovács Attilát szerkesztőként.)
 - 2 *Csaplovics János: Ethnographiai Értekezés Magyar Országról.* *Tudományos Gyűjtemény* (a továbbiakban: TGY) 3. (1822) 37–65.; *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4.* (1822) 3–50.; *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 6.* (1822) 79–92.; *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 7.* (1822) 45–51.

élő nem magyarok népi/nemzeti jellemzőiről, karaktervonásairól nyújtott összehasonlító leírására koncentrált volna.

A hiány némi pótlása és kutatói érdeklődésünk kielégítése céljából döntöttünk tehát úgy, hogy 197 év távolából, a 19. századi magyarországi nemzeti-nemzetiségi kérdéssel is foglalkozó történészként, két részből álló tanulmányt szentelünk Csaplovics etnográfiai értekezése – tudománytörténeti és alapvetően nemzetelméleti szempontú – kritikai elemzésének. A leíró statisztikai/etnográfiai részek vizsgálatával csak annyiban foglalkozunk, amennyiben témánk szempontjából hasznosítható információkat tartalmaznak. Noha figyelmünk középpontjában a magyarok nemzeti karaktervonásai állnak, az értekezés összehasonlító, magyarországi jellegéből adódóan, tanulmányunk II. részében nem kerülhetjük meg a más etnikumokról/népekről (szlovákokról, oroszokról, oláhokról, rácokról, horvátokról és svábokról/németekről) felvázolt népismeit (népismereti) képeket sem. A zsidókkal és a cigányokkal mindkét részben csak érintőlegesen foglalkozunk. S hogy Csaplovics „tudományos” leírásának, pontosabban az összehasonlító leírás kritikai elemzésének keretét adjunk, a mostani I. részben viszonylag alaposan foglalkozunk az értekezés tudománytörténeti megítélésével, valamint szakirodalom és forrásfelhasználásával. A folytatásban, az „Ethnographiai Apróságok” összehasonlító részeinek kritikai elemzése és egy Völkertafel-szerű összehasonlító táblázat után, röviden szó lesz az értekezés korabeli fogadtatásáról és utóéletéről, valamint Csaplovics János identitástudat-változásáról is.

Csaplovics János életútja és az értekezés tudománytörténeti megítélése

Tanulmányunkat célszerű Csaplovics János/Ján Čaplovič (1780–1847) életútjának felvázolásával kezdeni. A róla fellelhető életrajzi szócikkek és írások többnyire életének két területét emelik ki: iskoláit, végzettségét és foglalkozásait, valamint tudományos pályafutását és munkáit. 1780 kora őszén született a Hont vármegyei Felsőpribélen szegény, szlovák, nemesi jogállású családban, és 1847 késő tavaszán hunyt el Bécsben. A család nemesi előnevét (jeszenovai) egy időben ő is használta. Az elemi iskolát valószínűleg ama három honti falu valamelyikében végezte, amelyekben az apja szerényen fizetett egyházi iskolai tanító volt. Gimnáziumba Besztercebányán, Losoncon, majd Selmecebányán járt. A tehetséges fiú tehát szlovák és német környezetben cseperedett fel. A két nép iránti vonzódása élete végéig megmaradt. Azt nem tudjuk, hol és hogy végezte a jogi akadémiát, és egyáltalán hogyan került a jogi pályára. Ebben az időben feltehetően már magyarul is tudott. Tanulmányai befejeztével előbb törvénygyakornok volt Besztercebányán, majd Zólyom vármegye aljegyzője lett 1804-től. 1805-ben ügyvédi oklevelet szerzett. 1808-ban – pártfogójának, Balogh Péter Zólyom megyei főispánnak köszönhetően – egy rövid ideig Bécsben találjuk a Magyar Királyi Udvari Kancellárián. Itt érhetette el, hogy 1809–1812 között a szlavóniai Pakrácon a görögkeleti püspök ügyvédje és titkára lett. Az itt töltött

évek alatt némi betekintést nyert a délszláv népek életébe, amit tudományos munkáiban hamarosan kamatoztatott is. 1812-ben rövid időre visszatért a Felföldre. 1813-ban már ismét Bécsben dolgozott, mint udvari ügynök. 1813-tól gróf Schönborn (Buchaim Ferenc) Fülöpnek, Bereg vármegye főispánjának a gazdasági tanácsosa, munkácsi és szentmiklósi uradalmainak a jószágigazgatója. Megismerhette a ruténok, a németek és a magyarok életét, hiszen a vármegye lakosságának nagyobb része „rusznyák”, kisebb része magyar és német volt.³ A Csaploviccsal foglalkozó szócikkek és rövid életrajzok életének, jogászi vagy jószágigazgatói pályájának további alakulására alig térnek ki. Csupán azt említik, hogy tartósan a császárvárosban, Bécsben élt, ami – tegyük hozzá – tovább erősítette a dinasztia, az összbirodalom és az osztrákok/németek iránti vonzódását. Bécsben élve is a Schönborn család alkalmazásában maradt, egészen korai nyugdíjazásáig. Nem tudjuk, hogy mekkora járandóságot élvezett, s azt sem, hogy gazdag publikációs tevékenységét mennyire motiválták anyagi, üzleti, megélhetési érdekek. Bécsset csak nagy ritkán hagyta el. Családot nem alapított.⁴

Az 1822-ben megjelent „Ethnographiai Értekezés”-e már a maga korában, de ma is megosztja a tudományos közvéleményt. Az utóbbi nyolcvan-kilencven esztendőben megjelent minősítések között kis számban voltak olyanok, amelyek szinte kritikátlanul méltatták. Más írások, s ezekből van több, az érdemeit, úttörő jelentőségét egyértelműen elismerik, de kritikai észrevételeket is megfogalmaznak. S végül, elvértve, erősen kritikus értékelésekkel is találkozni. Ez utóbbiakból csupán egyetlen példát ragadunk ki. A statisztikatörténész Horváth Róbert Csaplovics 1820-as évekbeli munkásságát a statisztikatudomány nézőpontjából értékelte és elmarasztalta, tudományos szempontból igen kétséges értékűnek tartotta. Meglátása szerint a kezdetben is gyenge színvonal eső tendenciát mutatott. Összességében ezek a munkák (beleértve természetesen az értekezést is) „tudománytalan és helyenként képtelen” megállapításokat tartalmaztak.⁵

A néprajz- és a történelemtudomány művelőinek nagy hányada az „Ethnographiai Értekezés”-t fogyatékoságai ellenére is fontos, úttörő jelentő-

3 Munkács, Beregszász térsége lakosságának „nemzeti” összetételéről a következőket írta. „A’ mi a’ Nemzeteket illeti itt Magyarok, Tótok, Rusznyákok, Németek, Oláhok, Beregszászon Örmények is, Czigányok, Zsidók, számosan élnek”. Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 50.

4 Az életútjáról alapvetően lásd: Szinyei J.: Magyar írók élete i. m., Csaplovics János (jeszenovai) szócikk; Nagy Iván Magyarország családai szócikk a Schönborn családról. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/tizedik-kotet-9475/schonborn-csalad-980A/> (2019. febr. 1.); Magyar Néprajzi Lexikon 1. i. m., Csaplovics János szócikk; Portrék a magyar statisztika és népességtudomány történetéből i. m. 144–145.; Paládi-Kovács A.: Magyar népismeret i. m. 114–115.

5 Dr. Horváth Róbert: A magyar leíró statisztikai irányfejlődése. AKSHNépességtudományi Kutató Csoportjának és az MTA Demográfiai Bizottságának Kiadványai 13. (1966) 5. sz. 84.

ségű munkának tekinti, és több tudománytörténeti elsőséggel is felruházza. Bartucz Lajos például 1936-ban, egy magyar nemzetismeretről tartott előadásában, az 1822-es évet „az első magyar ethnographia” megszületése évének tekintette. Az értekezésről pedig úgy látta, hogy az „úgy címében, mint tartalmában nemcsak az első magyarnyelvű néprajz, de sokoldalú, tudományos magyar nemzetismeret is”.⁶ A történész Arató Endre sem fukarkodott a méltató szavakkal. Ján Čaplovičot „kiváló szlovák (sic!) etnográfus”-nak nevezte, akit mind a szlovák, mind a magyar néprajztudomány („e tipikusan nemzeti diszciplína”) számon tart. Elméleti és gyakorlati munkásságát színvonalasnak minősítette.⁷ Paládi-Kovács Attila is pozitívan értékeli Csaplovicsot és az értekezését, de nem kritikátlanul. Szerinte a szerző elsősorban a történeti Magyarország nem magyar népeinek kutatója (s egyúttal „a magyar és a szlovák néprajztudomány közös előfutára”) volt.⁸ Ezt az álláspontját 2016-ban még markánsabbá tette. Megfogalmazta, hogy: „Munkássága alapján Csaplovics nem sorolható a magyar nemzetismeret (magyarságkutatás) művelői közé. Ország- és népismereti műveiben a magyarság csak egy az ország népei közül, s nem is az általa jobban ismertek közül való”.⁹ Nem osztja ezt az álláspontot Kósa László, akinek ugyancsak mértékadó álláspontja szerint „a korabeli Magyarország minden (a kiemelés tőlem – K. L.) népének és nemzetiségének első etnográfusa volt” ő.¹⁰ Paládi-Kovács Attila egy másik elsőséget is tulajdonít Csaplovicsnak. Ő volt az, aki „a hazai szerzők közül elsőként vezette be az *ethnographia* szót a tudományszak megnevezésére”. S nem is az 1822-es értekezésé az érdem. „A *Pressburger Zeitung*ban megjelent egyik írásának címében már korábban, 1819-ben is használta az *etnográfia* szót a tudományszak nevéként.”¹¹ Egyébként a Magyar Néprajzi Lexikon „Csaplovics János” címszavában is hasonló olvasható: „Az ethnographia szót először Csaplovics János használta Mo.-on a népeletre és a nép kultúrájára vonatkozó tudomány megnevezésére”.¹²

A Csaplovicsról és munkája tudományos megítéléséről, pontosabban az értekezés elsőségéről folyó diskurzus árnyalása céljából további kiegészítések is tehetők. Az „Ethnographiai Értekezés” összehasonlító módszerét és tudományos értékét Dóhóvits Bazil (1783–1849) már 1824-ban megkérdőjelezte.¹³ Az „első magyar nyelvű” kitétel is kétségesse válhat az alábbiak fényében. Horvát

6 Bartucz L.: A magyar nemzetismeretről i. m. 40.

7 Magyarország története 1790–1848. 5/2. Főszerk. Mérei Gyula. Bp. 1980. 812–813.

8 Lásd Paládi-Kovács Attila: Nemzetiségek néprajza a reformkorban (2006) In: *Új Magyar Népméret* i. m. 87.

9 Bevezetés. Uo. 8.

10 „Magyarország Európa kitsinyben”. In: Kósa L.: A magyar néprajz tudománytörténete i. m.

11 A nemzetiségek néprajzi felfedezői. Vál. és szerk. Paládi-Kovács Attila. Bp. 2006. 9.

12 Magyar Néprajzi Lexikon 1. kötet. i. m., Csaplovics János szócikk.

13 Dóhóvits Bazil: Ethnographiára, mint Tudományra szolgálható Észrevételek. TGY 9. (1824) 3–12.

István már 1817-ben, 6 évvel az értekezés megjelenése előtt, „Egy Hazafi” aláírással a palócok könyvszerű leírására ösztönző pályázati felhívást tett közzé az „ethnographia” szó említése nélkül.¹⁴ Az általa javasolt címmel („A Palótság Esmértetése különféle tekintetben”) ugyan könyv nem született, de egy rövidebb magyar nyelvű pályamunka igen. Szeder Fábián bencés szerzetesnek „A’ Palóczok” című etnográfiai leírása 1819-ben meg is jelent a Tudományos Gyűjteményben. Kósa Lászlóval egyetértve mi is úgy ítéljük meg, hogy ez volt az a munka, amely a tudománytörténet első magyar nyelvű néprajzi dolgozatának tekinthető.¹⁵ Két-három további adalékkal is árnyalható az „ethnographia-vita”. Rumi Károly már 1817-ben, tehát az „ethnographia” szó feltűnése előtt, az „ethnológus” („néptudománnyal/népismerettel foglalkozó”) kifejezéssel élt. A történetírókkal vitázva azt fejtegette, hogy az etnológus feladata a népek szokásainak, életmódjának, ételeinek a vizsgálata.¹⁶ „Ethnographiai Értekezés”-ében Csaplovics egy újabb, addig nálunk ismeretlen kifejezést használt: „etnobiographia” (népéletrajz?). „Én feltettem magamban – írta –, hogy arról a’ Magyarok Ethnobiographiájokban bővebben fogok szólni.”¹⁷ Egy évvel az értekezés megjelenése után pedig egy ismeretlen magyarországi szerző tollán egy külföldi német nyelvű lapban az „ethnographus” (népleíró, néprajzkutató?) kifejezés is felbukkant.¹⁸

Végül Csaplovics értekezésének a vezérmotívumát – „Magyar Ország Európa kicsinyben” –, illetve az ezzel kapcsolatos értékeléseket is pontosabbá lehet tenni. Erősen tartja magát ugyanis az a téves nézet, hogy legelőször ő fogalmazta meg ezt az értekezésében, 1822-ben. A Balassa–Ortutay-féle „Magyar néprajz” harmadik kiadásában (1979) is ez olvasható: „Ő volt az első, aki leírta: Magyarország Európa kicsinyben, vagyis csaknem valamennyi európai néprajzi kérdés tanulmányozható nálunk”.¹⁹ Jó negyven évvel korábban Bartucz Lajos még tovább ment, szinte hozsannázva szólt róla. „Úgy vélem, ha Csaplovics semmit nem írt volna, e kijelentése egymagában elegendő arra, hogy neve ennek alapján a magyar tudomány történetében minden időkre megörökíttessék.”²⁰ Kósa László sokkal kritikusabb. Meggyőzően mutat rá arra, hogy maga Csaplovics sem 1822-ben, hanem már korábban, németül leírta ezt a mondatot: „Das Königreich Ungarn ist Europa im Kleinen!”. Egy magyarországi öltözeteket bemutató osztrák albumról volt szó, amelynek képmagyarázó szövegeit

14 [Egy Hazafi:] Jutalom Tétel. TGY 1. (1817) 114–116.

15 Szeder Fábián: A’ Palóczok. TGY 6. (1819) 26–46. A pályamunka mai kiadását lásd Szeder Fábián: A’ palóczokról. Liliium Aurum (hasonmás kiadás), Dunaszerdahely 2005. 6–76.

16 Rumi Károly: Historiai vizsgálódások, és vélemények a’ Gothok, Scythák, Bolgárok és Magyarok eredetiről. TGY 6. (1817) 36.

17 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 59.

18 Az Aarai „Uiberlieferungungen zur Geschichte unserer Zeit” című tudományos havi írásba egy Hazánkfia által iktatott, ’s a’ Magyar Országai Tótok magyarosításokról szóló értekezésnek esmértetése. TGY 1. (1824) 117–118.

19 Balassa Iván – Ortutay Gyula: Magyar néprajz. Bp. 1979. 9.

20 Bartucz L.: A magyar nemzetismeretről i. m. 42.

és bevezetését, neve feltüntetése nélkül, ő készítette.²¹ Másrészt arra is felhívta a figyelmet, hogy Csaplovics ezt a „kis-Európa – gondolat”-ot Schwartner Mártontól (1759–1823) kölcsönözte, akinek 1798-ban megjelent leíró statisztikai főművéből, illetve annak későbbi kiadásaiból egyébként is sokat merített.²² Schwartnernél ez az ominózus mondat így hangzott: „Nincs a világon ország, ahol talán több nyelv és ugyanezen okból sokféle nép is honos, mint Magyarországon”.²³ Az összehasonlítás kedvéért melléállítjuk a Csaplovics-féle kibővített változatot is. „Nem csak természeti állapotjára, és a’ természet ajándékaira nézve – hanem népességére nézve is Magyar Ország Európa kitsinyben; – mert majd nem minden Európai nép-törzsökök, nyelvek, vallások, foglalatosságok, Cultura grádusok, ’s végre élet módok, erköltsök és szokások is itten találják fel Hazájukat.”²⁴ A magát „statikusnak” (statisztikusnak) nevező Magda Pál az 1819-ben, tehát Csaplovicstól három évvel korábban kiadott statisztikai főművében nagyon hasonló gondolatok olvashatók: „Magyar Ország lakosa példa nélkül való zavarék. Mert tán az egész világon nints egy tartomány, mellyben olly sokféle Nemzetek és nyelvek találhatnának, mint itt. Ezen külömbféle Nemzetek külömböznek egymástól nem csak a’ nyelvre nézve, hanem a’ nemzeti characterjekre, erköltseikre, és szokásaikra, továbbá lakhelyeikre és a’ culturára nézve is”.²⁵ Nyilvánvaló, hogy mindketten Schwartnerhez mint közös forráshoz nyúltak vissza. Magdánál ez még jobban szembeüt, hiszen Schwartnerhez hasonlóan ő is az egész világgal vetette össze Magyarországot, és nem Európával, mint Csaplovics. Az is tény, hogy Csaplovics nemcsak ismerte, hanem fel is használta Magda statisztikáját, amelyre az értekezésében hivatkozott is. Ebből a két forrásból merítve, megállapításait némileg átalakítva alkotta meg kis-Európa-konceptióját. Egy történelmi analógiával élve, valami hasonló történt, mint a felvilágosodással, amelyet

21 Kósa László: „A kis-Európa”-gondolat a magyar néprajzban. In: A magyar irodalom története II. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály. Bp. 2007. http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/2011_0001_542_04_A_magyar_irodalom_tortenetei_2/ch09.html (2019. febr. 5.) Miskolczy Ambrus a 22. lábjegyzetben ettől még pontosabb adatokat közöl: „Joh. V. Csaplovicz: Das Königreich Ungern ist *Europa in Kleinen. Erneuerte vaterländische Blätter*, 1820. dec. 23. 103. sz.” Lásd *Miskolczy Ambrus: A hungarus-tudat a 19. században*. Limes 4. (2009) 76.

22 Kósa L.: A magyar tudománytörténete i. m. 23.

23 *Martin v. Schwartner: Statistik des Königreich Ungern. Ein Versuch*. Pest 1798. 87. – Német eredetiben: „In keinem Lande der Welt sind vielleicht mehrere Sprachen – und eben deswegen auch so viele Nationen – einheimisch, als in Ungern”. Uo.

24 *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés* i. m. 3. (1822) 51–52. – Ez a gondolat tetszett neki, hogy néhány oldalon belül több variációban is megfogalmazta. Egészen odáig eljutva, hogy „Európa többi országaiban széjel szórt *mindennemű külömbféleséget* legszerentésébben egyesülve láthatjuk Magyar Országban, *akár melly tekintetben* veszük is ezen országot”. (A kiemelések tőlem – K. L.) Uo. 44.

25 *Magda Pál: Magyar Országnek és a’ határ őrző katonaság vidékinek leg újabb statisztikai és geográfiai leírása*. Pest. 1819. 66. <https://play.google.com/books/reader?id=P-FpiAAAACAj&printsec=frontcover&output=reader&hl=hu&pg=GBS.PA66> (2019. jún. 16.)

mind a mai napig előszeretettel a franciákhoz kötnek, miközben a szülőhazája Anglia volt. Franciaország tehát „csak” követő ország volt, ahol a felvilágosodás átvett értékeit továbbfejlesztették és szétsugározták Európában. Csaplovics János etnográfiai értekezésével is hasonló a helyzet. Az alapgondolat nem az övé volt, de – az értekezésben kialakított változatban/változatokban – általa vált ismertté Magyarországon és a német nyelvterületen egyaránt.

Csaplovics magyar nyelvre váltásának okai

Csaplovics János 1822 után már alig írt magyarul, 1822 előtt is csak nagy ritkán. Ezek az írások, beleértve a Tudományos Gyűjteményben már korábban megjelenteket is, nem sorolhatók a legfontosabbak közé.²⁶ Főként latinul, németül és részben (az egységes szlovák irodalmi nyelv kodifikálása előtti időkben az evangélikusoknál használt) huszita biblia elavult cseh nyelvén publikált. Fontosabb munkái közül tehát egyedül az „Ethnographiai Értekezés Magyar Országról” volt magyar nyelvű.²⁷ Egy 1821-es statisztikai írásában a magyar nyelvre való áttéréséről így vallott: „jóllehet Honth Varmegyei vagyok, eddig többnyire még is csupa Tótok és Németek közt töltöttem időmet, 's ezen környülállásaim között írásaimban főképpen a' Deák 's német nyelveket gyakoroltam, nem lévén mindazonáltal tudatlan a' magyarba-is, sőt inkább annak mindég buzgó szeretője... Most több nyomos okaim vagynak, hogy ezentúl időről időre m a g y a r ú l szólítsam-meg kedves Hazám fiait”.²⁸ Ezeknek a rejtélyes „nyomós okok”-nak volt tehát köszönhető, hogy az „Ethnographiai Értekezés Magyar Országról”-t magyarul írta. Kimondottan a magyar olvasóközönségnek szánta, mondván: eltökélt szándéka volt kéziratossá tenni a magyar etnográfia megfelelő részeit „a' magyar Olvasók eleibe terjeszteni”.²⁹ Ebben a döntésében vélhetően az is szerepet játszott, hogy – többes identitású, így hungarustudatú nemesember is lévén – a

26 Az 1822 előttiekre lásd *Csaplovics János: Arany-Idka. Bányász tekintetben.* TGY 4. (1819) 45–54.; *Uő: A' Magyar Országi Szabad Királyi Városok, Mező-Városok és nagyobb Helységek' népességéről.* TGY 7. (1821) 66–75.; *Uő: A' Magyar Országi Patikákról.* TGY 2. (1822) 2. 69–87. – Az 1822 utániakra csupán néhány kiragadott példa: *Csaplovics (Csaplovits) János: A' Magyar országi Vendus Tótokról.* TGY 5. (1828) 3–50.; 1838-ban Fényes Elek Magyarországról írott statisztikájának 1. kötetéről egy D. S. F. álnevű szerző recenziója végéhez csatolták Csaplovics rövid, elismerő bírálatát. *Figyelmező* 3. (1837) 19. – Csaplovics az 1840-es évek elején beszállt a magyar-szlovák nyelvvitába a tótok oldalán. Lásd *Csaplovicz: A' hazánkban tótosodás' ügyében.* Századunk 3. (1841) 22–24.; *Csaplovics: Válasz Szontagh Gusztávnak (Csaplovicstól).* Századunk 26. (1841) 204–207.

27 Az 1. és 4. lábjegyzetben hivatkozott, Szinnyi József által összeállított publikációs jegyzéke is ezt mutatja. – Miskolczy Ambrus szerint Csaplovics alapnyelve a német volt. *Miskolczy A.: A hungarus-tudat i. m. 78.*

28 *Csaplovics János: A' Magyar Országi Szabad Királyi Városok...* TGY 7. (1821) 74–75.

29 *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 43.*

magyar(országi) nemesi-rendi natio talaján állt.³⁰ Nem volt kétséges számára a politikailag uralkodó magyarok elsősége a sokajkú hazában.³¹ Hozzájuk ezért – már csak a magyar nyelv 1790 utáni előretörése miatt is – nem latinul kellett szólnia, hanem magyarul. Nem volt ellenére ez, mint ahogyan a magyar nyelv terjedése, a magyarok létszámának és irodalmának erősödése sem a „hazám”-ban, ellenkezőleg. Ennek érdekében még a nagy példakép, J. G. Herder nemzet-halált jövendölő borús jóslatával is vitába szállt. A Herder által prognosztizált hanyatlási folyamat szerinte II. József halála után éppen ellenkező irányt vett. Nem a magyarok olvadnak be a környező, tőlük számosabb „nemzetek”-be. Ugyanis „a’ Magyarok száma minden nap, Tót, Orosz, Oláh, Szerblus, és Sváb Convertiták által is, napról napra szaporodik”. A szlovák származású Csaplovics egyúttal óvta is a magyarokat a gyorsan szaporodó tótoktól, akik a magyar falvakba is könnyen befészkelik magukat. Ám azt is hozzátette, hogy „tsak ott győzedelmeskednek a’ hol massába beütnek; ellenben darab és Falka számra, a’ Magyarok közzé keverve igen könnyen és tökéletesen megmagyarosodnak”.³²

Csaplovics János készült a bírálatokra, talán igényelte is azokat. Idézzük: „a’ kik az én előadásaimban némelly hibákat észre vesznek, azokat éppen ebben a’ Tud. Gyűjteményben barátságosan megjobbítani, és helyre hozni ne terheltesenek”.³³ Ebben az időben egyébként szinte kötelező formula volt az ilyenfajta felhívás bírálatok, kiegészítések stb. megtételére, akár csak az érintett mű értékének szabadkozó, nem ritkán álszerű kisebbitése is. Az értekezés egészéhez hasonlóan a magyarok és a nem magyarok elé tartott tükröt is felvállalta, pedig tisztában volt azzal, hogy darázs-fészekbe nyúlt. Ám az igazságot szerető író szent kötelessége az – írta –, hogy olyan igazságos tükröt tartson az önszerető személyek és a nemzet elé, amely olyannak mutatja be őket, amilyenek valójában. Mert: „Egy nemzet sincs a’ világon olyan, a’ mellynek semmi fogyatkozása sem volna és a’ mellyről csupán csak dicséreteket lehetne hirdetni”.³⁴

Az értekezésre a következő hónapokban/években többen is reagáltak.

30 Miskolczy Ambrus egyenesen úgy látja, hogy Csaplovics (Berzeviczy Gergely és Rummy György mellett) egyike volt a kor „három legjellegzetesebb hungarus-ideológus”-ának. *Miskolczy A.: A hungarus-tudat i. m. 71.* – Csaplovics többes identitásáról, magyar(országi) tudatáról lejjebb még lesz szó. – A „natio hungarica” a századforduló tájáig nem kötődött egyetlen konkrét etnikumhoz és nyelvhez sem. Nem magyar, hanem egy sokajkú „magyarországi” nemesi nemzet volt, amelynek a kommunikációs nyelve a neutrális latin. Am egy markáns magyar szemléletváltás következtében az addig közös, magyarországi hazát „magyar”-nak kezdték fordítani és tekinteni, és egy konkrét néphez/etnikumhoz/nemzethez (ezeket a terminusokat keverve használták) és nyelvhez, a magyarhoz kezdték kötni. – A hungarustudatra bővebben lásd az egész cikket: *Miskolczy A.: A hungarus-tudat i. m. 71–96.* Lásd még *Uő: A „hungarus-tudat” a polgári-nemzeti átalakulás sodrában. Magyar kisebbség 17. (2012) 3–4. sz. 163–204.; Kosáry Domokos: Bél Mátyás helye a művelődés történetében. Irodalomtörténet 4. (1984) 806–807.*

31 *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 52.*

32 Uo. 63–64.

33 Uo.

34 Uo. 38.

Ismereteink szerint azonban magyar részről bíráló nem érkezett, aminek legalább három oka is lehetett. 1. Az értekezés, valamint annak magyarokról alkotott képe nem keltett számottevő figyelmet. 2. Alapvetően egyetértettek a szerző magyarokról megfestett, összességében elfogadható képével. 3. A magyar nemzeti öntudat nyiladozása idején a magyarok „önszerető részé”-től sem lehetett idegen a Csaplovics által alkalmazott – leegyszerűsítő, általánosító, sztereotipizáló, a valóságtól nem egyszer elrugaszkodó – szemlélet és módszer. Végül is Csaplovics felhívása nem maradt visszhangtalan. Említettük már, hogy a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségébe 1824-ben befutott egy komoly vitairat, amelynek felkészült szerzője Dóhovits Bazil (1783–1849) ruszín származású görögkatolikus lelkész volt. Vitairatában bírálta Csaplovics összehasonlító módszerét. Kétségbe vonta az értekezés tudományos kvalitásait, mivel az a népek és etnikumok etnográfiai és nemzeti sajátosságait nem a tapasztalatnak megfelelően írta le.³⁵

Sajnos Dóhovits és mások bírálatai Csaplovicsot annyira elkésérít(h)ették, hogy – a tudománytörténet kárára – nem folytatta tervbe vett távlati kutatási célját, az ország „különös” népei etnografiájának a megírását, amely bevallása szerint egyedüliségével a magyar díszét növelhette volna Európában.³⁶ Abból az ígéretéből sem lett semmi, hogy hamarosan bővebb kifejtésben közzéteszi a „Magyar Ország régi lakosairól, a’ legrégebb időktől fogva egész mostanig” készítenő szakaszát is.³⁷ Így, mi magyarok csupán az „Ethnographiai Értekezés” alapján rekonstruálhatjuk a magyarok és mások „mostani” karakterét bemutató tükrét (amelyet tanulmányunk II. részben táblázatba foglalunk). Hogy a magyar tükörképpel személyesen mennyire azonosult, nem tudjuk, csak sejtésünk lehet róla a szlovákok és a németek kedvezőbb jellemzése alapján. Az viszont tény, hogy az első néprajzi monográfiát nem a magyarokról, hanem a szlovákokról készítette.³⁸ Az értekezésben futólag említett szándéka a magyarok etnobiográfiájának megírásáról³⁹ ugyanúgy füstbe ment, mint a bányavárosi németek (és tótok) beígért „specialis Ethnographiája” is.⁴⁰

35 Dóhovits B.: Ethnographiára, mint Tudományra szolgálható i. m. 9. (1824) 3–12.

36 Amint írta, „el tökéltett szándékom volt minden különös nemzetet... különösen leírni. És így támadna egy olyan munka, a’ millyennel még egy Európai nemzet sem dicsekedhetik. Különös díszére szolgálna az a’ magyarnak, ha ő ebben a’ tekintetben például szolgálhatna”. Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 43.

37 Uo. 51.

38 Arató Endre eme gondolatát lásd: Magyarország története 1790–1848. 5/2. i. m. 813.

39 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 59.

40 Uo. 63.

Az értekezés műfaji besorolásának bizonytalansága

Csaplovics értekezését több mai tudomány, tudományterület: néprajz (etnográfia), statisztika, lélektan, nép- és nemzetismeret (korabeli nevükön: népisme, nemzetisme) is a magáénak tekinti határainkon innen és túl (főleg Szlovákiában). De a nemzeti karakterleírás 19. századi gyökereit kutató történetész is előszeretettel fordulhat felé. Kósa László már rámutatott arra, hogy Csaplovics János az 1820-as években meglehetősen bizonytalan volt műfaja megjelölésében. A német leíró statisztika schlözeri szempontjaihoz igazodva, a húszas években írott munkáit a legszívesebben statisztikának nevezte volna.⁴¹ A műfaji besorolás bizonytalanságának alapvető oka a tudományok kialakulatlansága, differenciálatlansága volt. Az 1820-as évekig még nem történt meg az etnográfia kiválása a leíró statisztikából (amely még maga is több ponton összeért a 18. századi államismerettel, országleírással). Az ország népei/nemzetei karaktereinek leírására, megrajzolására vállalkozó Csaplovicsnál sem különülhetett még el az országismeret, a leíró statisztika, az etnográfia, és ezek (főleg pedig ez utóbbi) részeként a magyarok és nem magyarok megkülönböztető vonásainak a – mai szóval élve – nemzetkarakterológiai, népismereti leírása.⁴²

Ez a bizonytalanság leginkább az „Ethnographiai Értekezés” bevezetőjében érzékelhető. A munkájának Csaplovics hiánypótló szerepet szánt, mivel – ahogy megfogalmazta – a hazáról már számos „történeti és Statistikai” leírás készült, de a legnevezetesebb tudományág még majdnem parlagon hever. Tudniillik: „*az Ethnographia, az az: az Ország lakosainak statistikai leírása* (a kiemelés tőlem – K. L.), hiszen a’ népeket m o s t a n i valóságos állapotjok szerint, minden tekintetben festeni, még senki sem vállalta magára”.⁴³ Etnográfiáját tehát olyan leíró statisztikának tekintette, amely az ország népeit jelenlegi, valós állapotukban, „minden tekintetben” festi meg, különösségeiket kiemelve. Ugyanitt határozottan elhatárolta magát a formálódó statisztikatudomány másik irányzatától, az ún. történeti statisztikától, amelyet ekkoriban például Kállay Ferenc képviselt.⁴⁴ Csaplovics bizonytalanságát tükrözte, hogy a bevezetés egy másik helyén műfaját, korábbi állításának némileg ellentmondva, már nem leíró statisztikának nevezte, hanem Magyarország „k ö z ö s é g e s E t h n o g r a p h i á”-jának, amelynek legfontosabb kutatási területeit 14 pontban össze is foglalta. Ez a bizonytalansága abból is fakadt, hogy az ország közöséges etnográfiájának a

41 „Magyarország Európa kitsinyben”. In: *Kósa L.: A magyar néprajz tudománytörténete* i. m.

42 Erre vonatkozóan újabban lásd például *Nádor Orsolya: A Magyarságtudomány című folyóirat szerepe a hungarológia fogalmának alakulásában. Hungarológiai évkönyv* 1. (2012) 195.

43 *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés* i. m. 3. (1822) 37.

44 *K. J. [Kállay Ferenc]: Magyar Régiségek’ nyomozása. TGY 7. (1823) 3–38.* – 1839-ben még plasztikusabban fogalmazott: „... nekem legalább, minden történetírás fölötte unalmas és kellemetlen”. (*Csaplovicstól*): *Kétségek a’ történetírás felől. Századunk* 3. (1839) 23.

14 pont szerinti megírása, ahogy rámutatott, több tudományterület bevonását igényelte. Egy „jól el rendelt, és szorgalmasan készült Ethnographiához igen sok kell, nevezetesen használtatik a' föld és természet leírása, Historiának és Törvénytudománynak minden neme; Statistica, Meteorologia, Anthropologia, Psychologia etc. de mindenek felett megkívántatik a' nemzetek minden tekintetben való tökéletes esmérete”.⁴⁵ Ez „a' haza isméréteinek legnevezetesebb, és a' mellet leggyönyörűségesebb ága”, ami „szinte egészen míveletlen” még.⁴⁶

Csaplovics statisztikai etnográfiaja, etnográfiai statisztikája, közönséges etnográfiaja nemcsak a történeti statisztikával haladt szembe, hanem a Szeder Fábián által javasolt kutatási módszerrel is, amelyet pedig bizonyára ismert. A bencés szerzetes programadása szerint: „Nemzetünk' bővebb ismerete végett szükséges volna hazánknak minden tájbéli nevezetesebb népeit egyenként szemre vennünk, és azoknak valamennyi különösségeit feljegyeznünk”.⁴⁷ Csaplovics tehát az egész felől, a haza/nemzet felől képzelte el az építőelemeket jelentő magyar és nem magyar népek/nemzetek etnográfiai-statisztikai leírását. Szeder viszont, amint azt úttörő jelentőségű etnográfiai írása, „A' Palóczok” mutatta, fordítva építkezett: alulról felfelé, egyenként, a részekről az egész felé haladva. Meggyőződése szerint a nemzet ismerete (nemzetismeret) mint fő cél, csak a haza különböző tájain lakó népek ismerete (népismeret) útján valósítható meg. Nem kizárt, hogy Csaplovics is – a már említett, megvalósítatlan terveiben a szlovákok és más magyarországi népek külön-külön történő leírásáról – ezt a módszert követte volna.

Nem magyar népismeret és/vagy magyar nemzetismeret?

Szeder Fábián koncepciója népismeret-nemzetismeret kapcsolatáról az akkori, átalakulóban lévő magyar nemzetfelfogást tükrözte. Némi leegyszerűsítéssel a következőkről volt szó. A hagyományos nemesi nemzet évszázadokon át kirekesztő volt, hiszen Werbőczy óta kizárta a feudális nemzetből a – rendi képvisellel nem rendelkező, az ország lakosságának döntő hányadát alkotó, a nemesek által megvetett – magyar és nem magyar „pórnép”-et. Ám befogadó volt annyiban, amennyiben a magyar és nem magyar nemesek között nem tett etnikai, nyelvi, származási stb. különbséget. Minden magyarországi nemes egyformán a *natio hungarica* tagja volt. Nem csoda tehát, hogy a tudós férfiak – néhány kivételtől (Oláh Miklóstól, Bél Mátyástól) eltekintve – a 18/19. század fordulójáig nem tartották fontosnak Hungária multikulturalitásának, az itt élő népek/etnikumok sokszínűségének, különösségeinek a leírását. Ez az „érdektelenség” akkor kezdett megváltozni, amikor a formálódó modern magyar nemzetbe a sokajkú pórnépet is kezdték befogadni. A nép nemzetbe

45 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 42–43.

46 Uo. 39.

47 Szeder F.: A' Palóczok i. m. 6. (1819) 3.

való beemelésének szándéka az értekezés megírásának idején, az 1820-as évek első felében már nyilvánvaló volt.⁴⁸ Ez a magyar nemzet tehát magyarokból és többségében nem magyarokból állt, miközben az addig etnikailag és nyelviileg is semleges nemzetet a magyarokhoz, illetve a magyar nyelvi tudáshoz kezdték kötni. Ám a magyar nemzeti tudat ekkor még jól összefért (akár egy személy gondolkodásában is) a továbbélő hungarus patriotizmussal, a magyarországi szemlélettel, hiszen – nem árt ismét hangsúlyozni – a lakosság nagyobb hányada (táji megoszlásában, nyelvében, szokásaiban stb.) nem magyar volt! S itt még nem is szóltunk arról, hogy a magyar nemzetteremtéssel párhuzamosan a nem magyar értelmiség nemzeti öntudatra ébredése is megkezdődött.

Nem csoda tehát, hogy (J. G. Herder, a romantika és egyéb, itt nem részletezett tényezők hatására, a nemzetteremtési folyamatokkal karöltve, a nemzet és a népek megismerésének jegyében) megnövekedett az érdeklődés a magyar és nem magyar népek/nemzetek „felfedezése” iránt. Növekedett az igény a magyar nemzet egyediségének, valamint a nemzetbe befogadott nem magyarok „különösség”-einek, másságainak a feltérképezésére, összegyűjtésére és etnográfiai, nemzet- és népismereti leírására. A leíró statisztikának/etnográfiaiának tehát két eltérő kutatási iránya volt kiformalódóban. Egy – nevezzük így – Hungária- vagy Hunnia-központú (hungaruscentrikus), amely a közös hazában élő összes nép, etnikum, formálódó nemzet statisztikai/etnográfiai leírására törekedett; és egy magyarközpontú (hungarocentrikus), amely – noha tisztában volt az ország multikulturális jellegével, mégis – a formálódó magyar nemzet jellegének, a magyarok nemzeti-népi karaktervonásainak, statisztikai jellemzőinek a megragadását tartotta elsődleges feladatának.

Ebbe a fent felvázolt folyamatba illeszkedett bele Szeder Fábán palócokról írott első etnográfiai munkája ugyanúgy, mint Csaplovics János etnográfiai értekezése. „Nemzetünk’ bővebb ismerete” hajtotta Szedert, de Csaplovicsot is, aki a bevezetésben úttörő jelentőségű munkájának a nehézségeit ecsetelte. „Igen nehéz az embert esmérni, de még sokkal nehezebb egy egész nemzetnek (a kiemelés tőlem – K. L.) kimiveltsége vóltáról, elme és testbéli tehetségéről, ... erkölcsökben elő vagy hátra meneteléről, mindenféle szokásairól, élete módjáról ‘s a’ t. írni, és helyes tudósítást adni.”⁴⁹ Csaplovics ugyan, sok kortársához hasonlóan, keverte az „ország”, „haza”, „nemzet”, „nép” stb. fogalmakat, de hungarus patriótaként a sokszínű magyarországi nemzet különösségeit kívánta megrajzolni. Vagyis a magyarokét és a nem magyarokét együtt, a magyar nemzet és a nem magyar népek karaktervonásait összevetve.

Ezért nem tudunk azonosulni Paládi-Kovács Attila már ismert állításával⁵⁰, miszerint Csaplovics értekezése nem sorolható a magyar nemzetismeret

48 1824-ben például egy ismeretlen szerző a következőket írta erről: „A’ Nemzethez pedig nem tsak a’ népnek vezetőjit ‘s attyáit – nemeseket – hanem a’ pórnépet is számlálom...”. K. P.: A’ Magyar Nyelv műveltetése módjáról. TGY 1. (1824) 95.

49 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 37–38.

50 Lásd a 8. és 9. lábjegyzethez tartozó két, szövegbeli idézetet.

(magyarságtudomány) körébe. Nyilván azért állítja ezt, mert Csaplovics János még nem szakított az addigi statisztikák hungarus (magyarországi) szemléletével, és nemcsak a magyarokról írt. De – hangsúlyozzuk újra – a magyarokról is írt, mégpedig kiemelt helyen! Ezért tehát az „Ethnographiai Értekezés” egyidejűleg tekinthető magyar nemzetismereti és nem magyar népismereti munkának. Természetesen nem abban a magyarközpontú értelemben, mint amit ebben az időben például Magda Pál 1819-es statisztikai főműve már képviselt. Magda erről így írt: „Tsak a’ magát esmérő ember mehet nagyobb erköltsi tökéletességre; tsak a’ magát, erejét, ’s hazáját esmérő Nemzet jobbíthatja meg állapotját..., tsak a’ hazáját jól esmérő Magyar szeretheti azt okosan...”. Nem tudatlan nacionalizmussal, hanem hazáját ismerő patriotizmussal.⁵¹ Az is kétségtelen, hogy Csaplovics nem a magyarokat ismerte a legjobban, de az már kétséges, hogy nála „a magyarság csak egy az ország népei közül”.⁵² A magyarokat, illetve a magyar nemzetet nem tekintette „csak egy”-nek, hanem – legalábbis politikai értelemben – az elsőnek, az egyetlennek. Idézzük: a magyarok a „Politice uralkodó törzsök”, a’ fő Nemzet”, ’s én nem egyezem meg azokkal, a’ kik n é g y fő Népet keresnek Magyar Országban, tudniillik: Magyarokat, Szlávokat, Németeket és Oláhokat, holott tsak egyetlen egy vagyon, és tsak Népbeli tekintetben vagyon több”. Úgy látta, hogy a felsorolt nem magyar népeknek politikai értelemben, be kell érniük a „ m e l l e s l e g e s N é p e k ” megjelöléssel.⁵³

A probléma megértésének és feloldásának kulcsát Csaplovics többes kötődése, egyidejű hungarus és szláv/szlovák identitása, valamint mély német kötődése jelenti, és – ezekkel összefüggésben – annak a figyelembevételére, hogy nemzetelméleti szempontból egy átmeneti kor gyermeke volt, az átmenetiségre jellemző szemlélet és kötődés bizonytalanságaival együtt. A régi („magyarországi”, rendi-nemesi) és az új („magyar”, nemesi-polgári) nemzet és tudat határmezsgyéjén állt.⁵⁴ A nemesi származású Csaplovics „natio hungarica”-felfogásában 1822-ben még mindig a „magyarországi”-n volt a hangsúly. Hagyományos hungarustudatát jól mutatta, hogy a közös hazában (Hungáriában, Magyarhonban, Uhorskóban) élő „nemzetek” együttéléséről szinte idillikus képet festett. Akárcsak eddig, a közös haza népei most is „szép egyességben élnek”, s mint egy ház népe (famíliája) közösen adóznak „a’ Nemzeti Konyhára az ő szorgalmatosságának gyümölcseivel”.⁵⁵ Ez az etnikailag és nyelviileg neutrális hungarus patriotizmus azonban az 1820-as években már megszűnőben, átalakulóban volt, akár a többes identitás is. A „magyarok országá”-ban (Magyarországon) élő etnikumok/népek/nemzetek egymáshoz való viszonyát

51 Elöljáró Beszéd. In: *Magda Pál: Magyar Országának és a’ határ őrző katonaság vidékének* i. m. III.

52 Bevezetés. In: *Paládi-Kovács A.: Magyar népismeret* i. m. 8.

53 *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés* i. m. 3. (1822) 52.

54 A hungarustudat „a 19. században határhelyzetbe került” – írta Miskolczy Ambrus is. *Miskolczy A.: A hungarus-tudat* i. m. 71.

55 *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés* i. m. 4. (1822) 47.

sem az egymásmellettség és az együttélés harmóniája határozta már meg, hanem a magyarok politikai, nyelvi stb. dominanciára való törekvése, az alá-főlérendeltség. Nem a tolerancia, hanem az intolerancia kezdte beárnyékolni a magyarok és a nem magyarok korábban sem teljesen felhőtlen kapcsolatát.

Ezeket a nem magyarok számára kedvezőtlen változásokat nyilván Csaplovics is érzékelte. Ennek megfelelően a magyarországi népeket/formálódó nemzeteket politikai szempontból három csoportba osztotta. A hierarchia csúcsán álltak a fő és egyedüli népet/nemzetet alkotó, politikailag uralkodó magyarok („Hungari”-k). Egyedül nekik volt „nemzetiségük”, egyedül csak nekik voltak nemzetalkotó vonásaik, tulajdonságaik. Alattuk helyezkedtek el a „mellesleges” (értsd: másodlagos) népek: szlávok/tótok, svábok/németek és oláhok. Az akkori magyar nemzetfelfogás szerint ők már „csak” népek. Nemzetiségük nincs, csupán „népiségük” van: saját(os) nyelvük, népdalaik, meséik, szokásaik, öltözetük, ételeik, jellemük, foglalkozásuk stb. Ám ezektől ők még nem nemzet, csupán nép, hiszen nem rendelkeznek a nemzetalkotás nélkülözhetetlen elemeivel: a saját államisággal és alkotmánnyal.⁵⁶ Csaplovics ugyan nem használta a „nemzetiség” és „népiség” terminusokat, de az 50. lábjegyzethez tartozó idézetben megfogalmazott különbségtétele (magyarokról és mellesleges népekről, nemzet- és népbeli különbségekről) egyértelműen mutatta, hogy nemcsak ismerte, hanem el is fogadta ezt a különbségtételt. Végül a hierarchia legalsó szintjére a cigányok és a zsidók kerültek. Amint tanulmányunk második részében látni fogjuk, az „Ethnographiai Apróságok”-ban⁵⁷ – amelyekben az ország népeinek összehasonlító leírására, jellegadó vonásaik, tulajdonságaik, karakterük felvázolására és összevetésére vállalkozott – hármas etnográfiai sorrendet állított fel: magyarok, tótok/szlovákok és svábok/németek; oroszok, oláhok, rácok és horvátok; cigányok és zsidók.

56 Ezt a kifejtett álláspontot 1842-ben egy Lipcsében megjelent német nyelvű vitairat magyar érzelmű tót szerzője a következőképpen fogalmazta meg. Ha egy államban élő népfajokat meg akarjuk különböztetni egymástól, nem szabad összekeverni „a’ nemzetet a’ néppel ’s így a’ nemzetiséget a’ népiséggel. Azon nép, melly hont szerz ’s állodalmat alapít, népiségét nemzetiséggé emeli... Ez oknál fogva az alávetett különfajú népeknek, mint olyanoknak nem lehet nemzetiségök, ... de mivel saját származásuak ’s nyelvüek, van népiségök, saját népszokásaik, népdalaik stb.” Ők, mint a hon egyenlő jogú polgárai, „a’ hódító népfajjal együtt egy nemzetet képeznek, egy ’s szintazon nemzetiségben részesülnek. Ez azonban származtatott, vagyis a hont szerző és alkotmányt alapító, hódító népfajé. Ezért tehát mi tótok, mint tótok, „Magyarországban nem lehetünk nemzet,... hanem csak nép, nincs tót nemzetiség, tót nemzeti nyelv, hanem van népiségünk ’s népi nyelvünk...”. Lásd: Irodalom. Ungarische Wirren und Zerwürfnisse. Otto Wigand, Leipzig 1842. 8d. 72 lap. Magyarul közölte: Athenaeum 43. (1842) 339.

57 Lásd Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 47–50.; Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 6. (1822) 87–92.

Az értekezés szakirodalmi, forrásai, Csaplovics anyaggyűjtése

Az értekezést a beépített irodalmak és források összetétele, valamint ezek hivatkozási módja szempontjából is gondosan átvizsgáltuk, és a következőkre jutottunk. A leíró statisztikai/etnográfiai részekben (főleg azokban, amelyek számszaki információkat tartalmaztak) – több-kevesebb rendszerességgel, legtöbbször hiányosan, de jórészt visszakereshetően – megjelölte az általa felhasznált szakirodalmakat (könyveket, folyóiratokat, újságokat) és forrásokat. Az értekezés első, nyitó részében Bredeczky Sámuel (1772–1812) evangélikus lelkész, szuperintendens, tanár és író, valamint Szirmay Antal (1747–1812) jogi tisztségeket betöltő nemes, hely- és megyetörténeti író két-két könyvére is hivatkozott.⁵⁸ Felhasználta továbbá Wallaszky Pál (1742–1824) evangélikus lelkész, irodalomtörténész valamelyik – visszakereshetetlen – latin nyelvű írását, Magda Pál (1770–1841) soproni professzor statisztikai főművét, valamint Bojadsi Mihály (?–?) budai születésű szerb író legelső cincár grammatikáját is.⁵⁹ Az értekezés első részében J. G. Herder (1744–1803) német kultúrfilozófus „Ideen”-jéből⁶⁰ (megállapíthatatlan, hogy melyik kiadásából) a magyar nyelv eltűnéséről szóló borús jóslatot – saját fordításában – szó szerint idézte.⁶¹ A tótok szaporodása kapcsán segítségül hívta „Fejér Úr Hübner Lexiconának

58 Az értekezésben hivatkozott könyvek teljes mutatóit lásd: *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés* i. m. 3. (1822) 63.; *Samuel Bredeczky: Reisebemerkingen über Ungarn und Galizien*. Wien 1809. 1. L. S. 241.; *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés* i. m. 4. (1822) 12. *Samuel Bredetzky: Beiträge zur Topographie des Königreichs Ungern*. 4. Wien 1804. 147.; *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés* i. m. 4. (1822) 22. (Szirmay) *Szirmay Antal: Szathmár vármegye fekvése, történetei, és polgári esmérete*. 2. Buda 1809–1810. 334.; Szirmay Zemplén vármegye „különös leírása”-ra többször is utalt: Ugocsánál is, Szatmárnál is. *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés* i. m. 4. (1822) 8–9., 10.; *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés* i. m. 6. (1822) 81. Lásd *Antonio Szirmay: Notitia historica, politica, oeconomica montium et locorum viniferorum comitatus Zempleniensis. Cassoviae 1798*.

59 Vallaszky tiszteletes nevét és mondását csupán megemlítette a Gömör megyei cse-resznyeszemek nagysága kapcsán. *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés* i. m. 3. (1822) 47. – Wallaszky Pál (1742–1824) evangélikus lelkész, irodalomtörténész valamelyik latin nyelvű munkájáról lehet szó. Lásd *Szinnyei J.: Magyar írók élete* i. m., Wallaszky Pál szócikk; „Soproni Professor T. Magda Úr Magyar Ország Statistikai és Geographiai leírásában azt állítja, hogy Borsod Vármegye... Magyar Ország kitsinyben.” *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés* i. m. 3. (1822) 49. – Magdánál ez szó szerint így hangzott: „Úgy látszik, hogy a' természet itt egy kis képben öszve foglalva az egész Magyar Országot akarta meg mutatni.” *Magda P.: Magyar Orzágnak és a' határ őrző* i. m. 384.; „A' legelső Czinczár Grammatikát adta ki Bojadsi Bétsben 1813.” *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés* i. m. 3. (1822) 58. – Bojadsi Mihály budai születésű szerb íróról volt szó, aki 1813-ban Bécsben valóban kiadott egy makedo-oláh nyelvtant. Lásd: A Pallas nagy lexikona, Bojadsi Mihály szócikk (<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/b-26DA/bojadsi-3E77/>, 2019. febr. 20.).

60 Magyarul lásd *J. G. Herder: Esmék az emberiség történetének filozófiájáról* (és más írások). Bp. 1978.

61 *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés* i. m. 3. (1822) 59.

Magyar kiadásában ezen szó alatt Magyar Ország lap 371 eljajgatott” siránkozását, szintén szó szerint idézve.⁶² Gömör és Moson megyével foglalkozva, Bartholomaeidesz László Notitiá-ját, valamint „Grailich senior Úr” 1821-es „különös leírás”-át említette.⁶³ Hivatkozott továbbá „Kassay Úr” hiteles dátumaira (értsd: adataira) a „Directorium itinerarium”-ban. Felhasználta Schwartner Márton 1805. évre vonatkozó becslését a lakosság és a nemesek, papok létszámáról.⁶⁴ Az oláh leányvásárok említésekor pedig Miller úr latin nyelvű munkájára, meg a hallomásaira támaszkodott. Rámutatott, hogy a leányvásár szokása a „slavonitáknál” (szlovéneknél) és a horvátoknál is megvolt, amint erről 1819-ben már írt a „Slavonien und Croatien” c. munkájában.⁶⁵ Itt jegyezzük meg, hogy közönséges etnográfija 14 tárgykörének ismertetésekor utalt arra, hogy az ország etnográfiai leírásához (a lakosok elhelyezkedésének területi, etnikai, vallási, településbeli megoszlásához) már a rendelkezésére áll az országnak „egy különös nagy szorgalommal már általam készült” etnográfiai mappája. Ilyet azonban nem csatolt, azóta sem ismerjük.⁶⁶

Már az értekezés bevezetésének elején – a folyóiratokra történt bármiféle hivatkozás nélkül – Csaplovics megemlített „egynehány, a’ folyó írásokban ide ’s tova előfordult” olyan „töredékeket”, amelyeket fel tudott használni „a’ hazánkban lakó népekkel való foglalatoskodás”, az ország lakosainak statisztikai/etnográfiai leírása során.⁶⁷ A későbbi hivatkozásaiból azonban kiderült, hogy

62 Uo. 64. *Hübner János*: Mostani, és régi nemzeteket, országokat, tartományokat, városokat... esmértető Lexikon. Jobbította Sperl Xav. Ferentz, tökéletesítette Fejér György. Pest 1816.

63 *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 8. Ladislaus Bartholomaeides: Inclyti superioris Ungariae comitatus Gömöriensis notitia historico-geographico statistica... Leutschoviae 1805–1808.; *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 12. *Andreas Grailich* (1768–1843) zoványi ev. lelkész német nyelvű leírásáról van szó: „Die wieselburger Gespanschaft in Ungern”, amely 1821-ben, a Csaplovics által szerkesztett kétkötetes munkában (is) helyet kapott. Lásd *Johann Csaplovics*: Topographisch-Statistisches Archiv des Königreichs Ungern I–II. Verlag Anton Doll, Wien 1821.11/187– 236.

64 *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 29. – A lőcsei születésű Szepesházy Károly (1781–1829) jogvégzett földrajzi író latin nyelvű munkáját lásd: *Directorium itinerarium*. Kassa 1817. Lásd: A Pallas nagy lexikona, Szepesházy Károly szócikk (<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/sz-183B4/szepeshazy-18AC6/>, 2019. febr. 21.); *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 29. (Statistik des K. Ung.). Az egész papság, s azon belül a reformátusok létszámának becslésekor ismét Schwartnerhez fordult. *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 6. (1822) 50., 51. – Minden bizonnyal a „Statistik” ezen kiadásait használta: *Martin v. Schwartner*: Statistik des Königreichs Ungern 1., 2–3. Ofen 1809–1811.

65 *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 6. (1822) 82. Lásd: *Acta litteraria musei nationalis hungarici*. Tom I. 320. Buda 1818. A kötetben Jac. Ferd. Millernek egy latin és egy német nyelvű írása is megjelent. Ezek valamelyikére hivatkozhatott Csaplovics. *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 6. (1822) 82. Lásd *Johann v. Csaplovics*: Slavonien und zum Theil Croatien I. Pest 1819.

66 *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 40.

67 Uo. 37., 29.

melyek voltak azok a konkrét újságok és folyóiratok, amelyeket felhasznált. Ezek között a Tudományos Gyűjtemény volt az egyetlen magyar nyelvű folyóirat, amelynek 1817 utáni cikkeire – többnyire hiányos megjelöléssel, de visszakereshetően – támaszkodott, például az országban élő németek dialektusainak, a magyarok szaporodásának, a vármegyék és városok etnikai/nyelvi összetételének, lakosságszámának vagy a népszaporulatuk vizsgálata során.⁶⁸ A német nyelv magyarországi terjedésének alátámasztására az egyik döntő bizonyítéka az ilyen nyelvű pesti, budai és pozsonyi újságok és folyóiratok nagy száma volt, nem is szólva „véghetetlen sokasággal” a „Német Újságok”-ról, „mellyek által a’ Magyar mintegy megfojtatik”. A folyóiratok közül négy olyat meg is nevezett, amelyeknek – a külföldi német lapokkal együtt – nyilván ő is nemcsak rendszeres olvasója volt, hanem az értekezés megírásakor is támaszkodott.⁶⁹ Néhány példával élve, a tót/szlovák/szláv nyelv dialektusaival foglalkozva, viszonylag pontosan hivatkozott egy derék szlavista („wackere Slavist”) nyelvészeti írására⁷⁰, amelynek az információját – vélhetően a saját tapasztalatai alapján – ki is igazította, mondván: „a’ Szótakokra nézve tévelygésben látszik lenni; mert ezek tsak Zemplín Vármegyében találtnak”.⁷¹ Máshol „egy valaki”-re utalt, akit

68 A hivatkozott cikkeket időrendi sorrendben (végén a hivatkozás értekezésbeli helyével és Csaplovics utalásával) lásd *Peterka Josef*: Kiss Kún Kerületnek 1805-ik, és... egész az 1817-ik esztendei December Holnapnak utolsó napjáig... Statistikai esmérete. TGY 8. (1818) 66–84. *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 6. (1822) 84.: „Peterka Jósef Úr Orvos által a’ Tud. Gyűjteménynek az 1818. esztend. Augustusi füzetjében.”; Külföldi irodalom ismertetés.; Az országban élő németek dialektusaival foglalkozva a szerző nevét és a cikk címét nem adta meg, csak ennyit írt: „...Dialectusaikra nézve (lásd Tudományos Gyűjtemény 1819. 8-dik Kötet lap 115.)”. – A Csaplovics által a fentiekben túl felhasznált egyéb írárok: Külföldi Literatura. J***: *Franz Ziska – Julius Max Schottky*: Oesterreichische Volkslieder mit ihren Singeweisen gesammelt. Pest 1819. nagy 8. lap 288., 111–116. *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 56.; *Sebestyén Gábor*: A’ Magyarok’, Vezeték Nevei. TGY 12. (1820) 87–99. *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 27.: „a’ mint már Sebestyén Gábor Úr ennek a’ Tudom. Gyűjt. 1820 December füzetjében I. 98 említette”; *Csaplovics János*: A’ Magyar Ország Szabad Királyi Városok, Mező-Városok, és nagyobb Helységek népességekről. TGY 7. (1821) 66–75. *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 42.: „Arról már ennek a’ Tud. Gyűjteménynek 1821. esztendőbeli Juliusi füzetjében a’ 72–74 lapokon értekeztem.”; Poson Vármegyének Népeisége mellyet öszve számolt *Gyurikovits György*. TGY 6. (1821) 3–38. *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 6.: „Gyurikovics Úrnak ezen Tud. Gyűjt. 1821. Junius füzetjében kinyomtatott [...] értekezése szerint...”

69 *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 61. Ezek: „Magyar Országáról és Magyar Ország számára (Zeitschrift von und für Ungarn), Magyar Magazin (Ungrisches Magazin), Magyar Miscellák (Ungrische Miscellen), ’s Isten tudja, hogy még mi több”, egészen a legújabb Vaterländischer Almanachig. Uo.

70 Így: „Wiener Lit. Zeit. 1814. Nro. 48.” *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 53.

71 Uo. *Csaplovics* – szepesi „czopakok”-kal kapcsolatos – információja is téves volt, amelyet a Tudományos Gyűjtemény szerkesztője igazított ki lábjegyzetben, mondván: „ezen szót p a k a’ Szepes Vármegyei Tót szájából soha sem lehet hallani, azért a’ C z o p a k o k nevezett is esmeretlen ottan”. Uo. 54.

szó szerint idézett, a német nyelvű folyóirat nevének pontos feltüntetésével.⁷² A református szuperintendenciákkal foglalkozó részhez pedig felhasználta az „Österr. Annalen der Literatur folyóirathoz tartozó Intell. Blatt” (1809. L. 161), állítólag „hiteles kútfőből merített” írását az 1806. évre vonatkozóan.⁷³

A könyveken, folyóiratokon és újságokon túl Csaplovics az adatgyűjtés egyéb eszközeivel, módszereivel is élt. Elmondása szerint ugyanis eltökélt szándékában állt, „a’ mennyire ez egy magányos embertől kitelik, az ide való dátumokat öszveszedni, és az olvasó közönséggel közleni”.⁷⁴ A „magányos ember” kitételrel arra utalt, hogy az adatgyűjtésben és feldolgozásban nem voltak (állandó) segítői, munkatársai. Néhány adatnak valóban maga járt utána, ezt egy alkalommal a főszövegben meg is említette: az Árva megyében élő lengyelekről (misperint nem is igazi lengyelek) szóló „tudósítást” „magamnak egyenesen ez eránt szereztem”.⁷⁵ A személyes utána járástól sokkal gyakoribb volt, amikor bizonyos vármegyék leírásához levelezés útján kért és kapott információkat. A második folytatás elején erről így nyilatkozott: „igyekeztem levelezések által is az ide való dátumokat részint megjobbítani, részint újakat öszve szedni”.⁷⁶ Nógrád vármegye leírásához „Egy Különös Jelentés”-t is felhasznált, de Abaúj vármegyéhez is kapott „különös tudósítás”-t.⁷⁷ Somogy és Baranya vármegyéről is „különös tudósítás” érkezett. Bács vármegye kapcsán „egy nem egészen tökéletes tudósítás”-ra támaszkodott, míg Pest megyéhez – ahogy írta – „tökéletesebb tudósítást kívánnék”.⁷⁸ Több alkalommal, kellő adatok híján, csak annyit írt, hogy „nem tudom”, majd a megyékkel foglalkozó rész végén hozzáfűzte: „a’ hol elegendő tudósítást nem adhattam, bizonyosabb Dátumokat ohajtok azoktól, a’ kik az ilyen hibásan előadott környékeket jobban esmérík”.⁷⁹ Csaplovics hiányos adatgyűjtéséről, s egyúttal a magyarokra, oláhokra és horvátokra vonatkozó információinak egyenetlenségeiről árulkodott egy lábjegyzetes felhívása. „Kétségkívül vagynak a’ Magyarok, Oláhok, Horvátok ’s több e’f. között is ilyen vidéki nevezetek. Én mindazonáltal azokat még nem tudom. A’ ki azokat tudja kérem ne terheltessék velem közölni.”⁸⁰ Gömör vármegye legkorábbi lakosairól, illetve az itteni tótok egy részének cseh telepeseiktől való származásáról sem lehettek bőséges történelmi ismeretei, hiszen – annak dacára, hogy dátumokra,

72 „Igen helyesen jegyezte meg egy valaki a’ Zeitschriftben von und für Ungarn: „Magyar országnak melly a’ teremő által a’ Karpátnak legmagasabb tsútsaihoz vagyon támasztva olyan fekvése vagyon, mint egy természetes erőltető háznak (Treibhaus)” (melegháznak, üvegháznak – K. L.) *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822)* 45.

73 TGY 7. (1822) 50.

74 *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822)* 39.

75 Uo. 55.

76 *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822)* 5.

77 Uo. 7–8., 9.

78 Sorrendben lásd: Uo. 13., 14., 12.

79 Uo. 17.

80 Uo. 54.

a históriára, a megyében élők nyelvére hivatkozott – csak találgatott, feltételes módot is használt.⁸¹ A magyarlakta települések számának megállapításakor (3800 település): „Általában, a’ Geographusok állításá”-ra utalt.⁸²

Csaplovics János előszeretettel emelt be az értekezésébe forrásértékűnek tekintett példabeszédeket, népi mondásokat, közmondásokat, sőt hallomásokat is. Az ország változatos klímája kapcsán például „egy valaki” helyes mondására utalt. Ugyanitt „egy tréfás közbeszéd”-et is megemlített, majd feltűnt egy Csokonai verséből vett sor, valamint egy népi mondás is. A bányavárosok kapcsán szintén egy régi közmondást hívott segítségül, majd egy, a Tisza gazdagságáról szóló példabeszéd/közmondás következett: több benne a hal, mint a víz. Nem maradhatott ki a sorból egy – meg nem nevezett – pápa latin nyelvű dicsérő mondása sem a tokaji borról, sem egy hallomás: Borsodban, „a’ mint hallom, Tótok is találatnak”.⁸³

Az értekezés leíró statisztikai/etnográfiai részeinek a(z) – inkább megemlített, mint hivatkozott – forrásbázisa elég sokoldalú volt. Ugyanakkor Csaplovicsnak hiányérzete is volt, például „a’ Magyarországban divatban lévő Nyelvekről” szóló résznél, ahol azzal a kéréssel fordult az olvasókhhoz, hogy köszönettel és örömmel fogadna „minden igazítást”.⁸⁴ A második folytatás elején, az ország vármegyéi településeinek és etnikai/nyelvi összetételének tételes számbavétele előtt, megnevezte a fő forrásait. Az áttekintés tökéletessége érdekében „használtam nem csak az Ország népesség’ Conscriptioját, hanem a püspöki Schematismusokat is, Vármegyék, Városok, ’s Helységek Monographiáikkal együtt...”.⁸⁵ Felpanaszolta viszont, hogy az ország lakosságának pontos létszámát megállapítani nagyon nehéz, mert „bizonyos dátumok”-ban szűkölködünk; mert a nemesség és a papság együtt nincs összeírva; mert a katolikusokat kivéve, más felekezeteknél nincs kimutatás a „lelkek számolásá”-ról; mert „– a’ Zsidóságon kívül – az Ország’ népessége eddig feljegyeztetni nem szokott”.⁸⁶ „Okoskodás”-ához segítségül hívta az 1785–1787., az 1804–1805. és az 1817., 1818. évi népesség-összeírásokat, felhasználta az 1818–1819. évi püspöki sematizmusokat, az 1793. évi „Summarium catastrale universorum locorum populorum”-ot, „a’ Diákovári Püspökség 1820-diki Schematismusá”-t.⁸⁷ Néhány egyházmegyétől kért és kapott „egyházi matricularis kivonások”-at. A halandóság vizsgálatokor is az egyházi matricularis extractusokra hivatkozott.⁸⁸

81 Lásd a *** lábjegyzetet: Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 54–55.

82 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 18.

83 Sorrendben lásd: Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 44., 46., 47., 48.; Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 11.

84 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 65.

85 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 4–5.

86 Uo. 28.

87 Sorrendben lásd: Uo. 28–29., 32., 35.; Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 58.

88 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 6. (1822) 83., 86.

A fentiek ismeretében elgondolkodtató, sőt egyenesen furcsa, hogy a leíró statisztikai és etnográfiai részek viszonylag változatos szakirodalom és forrásbázisától eltérően az „Ethnographiai Apróságok”-ban, két kivételtől eltekintve⁸⁹, nincsenek hivatkozások! Ezeknek a betoldásoknak a tudományos értéke tehát – eltérően a leíró statisztikai részekétől – erősen vitatható. A hivatkozások hiánya, valamint az a tény, hogy a négy részből álló értekezéshez Csaplovics mindössze két „Apróságok”-at toldott, több feltételezésre és kérdésre is okot adhat. Nem tudta eldönteni, hogy a népismereti/nemzetismereti leírásait hová sorolja. 1. A leíró statisztikához (ami a betoldások helyeinek ismeretében kevésbé valószínű)? 2. A közönséges etnográfiahoz (ami inkább helytálló)? 3–4. Mind a kettőhöz, vagy (ami a legkevésbé valószínű, bár logikailag nem kizárható) egyikhez sem? Vagy talán éppen a témánk szempontjából legfontosabb összehasonlító leírásokhoz volt a legkevesebb irodalma és kézirat anyaga? Ezért kerültek nem külön részbe az „Apróságok”, vagy talán ezeket – a statisztikai és etnográfiai részekhez képest – valóban csak apróságoknak tekintette, pusztán érdekességekként, kuriózumokként kezelte, vagy – ahogy fogalmazott – aforizmáknak tartotta? Megannyi megválaszolatlan, talányos, de nem légből kapott kérdés.

A talányos kérdések megfejtéséhez azért maga Csaplovics adott egy halvány támpontot. A 6. kötet elején, az „Ethnographiai Apróságok” cím után tett egy lábjegyzetes utalást, amelyben a következőket írta: „Csak töredékek ezek az én Ethnographiai manuscriptumom többféle szakaszaiból. Köszönettel el fogadom, ha becses Olvasóim közt némelyek ilyen a' nemzetek összehasonlítását tárgyazó aphorizmákat saját gondolataikkal bővíteni fogják”.⁹⁰ Jelezte tehát, hogy a közölt töredékeken túlmenően a kéziratában – a magyarok és mások karakteréről is – további leírásokkal, összehasonlításokkal rendelkezik. Valóban így volt? A következő évek írásai, különösen pedig az 1829-es „Gemälde von Ungern” nem arra utaltak, hogy például a magyarok jelleméről, tulajdonságairól, karaktervonásairól bővebb anyagai lettek volna. A „Gemälde”-ben ugyanis jobbára az „Ethnographiai Apróságok”-ból átemelt töredékek, sztereotípiák köszöntek vissza.⁹¹ A kézirat összehasonlító leírásokat tartalmazó része tehát, talán a tótokat/szlovákokat kivéve, szűkös és kidolgozatlan lehetett. Csaplovics anyagainak szűkösségére utalt az idézet második részében közölt felhívása, miszerint köszönettel fogad másoktól a „nemzetek” összehasonlítását tárgyazó saját – s tegyük hozzá: ezáltal ellenőriz(het)etlen – gondolatokat, aforizmákat. Jobbára személyes tapasztalatokra és hallomásokra, valamint mások informá-

89 Az első alkalommal – a Szatmár vármegyében található legnagyobb oláh falu kapcsán – Szirmay Antal „Szathmár vármegye leírása”-ból idézett, oldalszámra pontosan. Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 22. A második hivatkozása viszont már teljesen hiányos volt: „A' Szepesi német fejer nép igen szereti a' virágokat, a' Sopronyi éppen nem. (Bredeczky).” Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 6. (1822) 91.

90 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 6. (1822) 87.

91 Különösen lásd az „Industrie” fejezet következő oldalait: *Johann v. Csaplovics: Gemälde von Ungern. Zweiter Theil. Pesth 1829.* 4–10.

cióira támaszkodhatott. Nem tudni, hogy milyen mértékben merített magyar munkákból és német vagy szláv szerzők – magyarok jellemét tulajdonságait, viselkedését, szokásait stb. leíró – írásaiból. Ennek megállapításához a fentebb hivatkozott magyar és német nyelvű könyveket, újságokat és folyóiratokat (egyéb számaikkal együtt) ebből a szempontból is alapos vizsgálat alá kellene venni. Erre azonban sem itt, sem tanulmányunk következő, II. részében nem vállalkozunk.